
Predgovor

Lako se složiti s Y. Congarom da jedan sabor koji nije uspješno prošao kroz proces recepcije, u životu Crkve ostaje mrtvo slovo na papiru.¹ Uostalom, povijesno iskustvo o tome izdašno svjedoči. Sabori i sinode donijeli su stvaran pomak u samoshvaćanju i praksi Crkve samo ako ih je crkvena zajednica asimilirala na nekoliko razina, najčešće u jednom prilično dugotrajnom i veoma kompleksnom procesu koji nikada nije bio lišen interpretacijskih dvojbi i sukoba. Taj isti hermeneutičko-recepcijski scenarij prati već pedeset godina i asimilaciju II. vatikanskog sabora.

Drugi vatikanski sabor nesumnjivo je najveći religijski događaj XX. stoljeća. O tome svjedoči iznimna pozornost u svjetskim razmjerima koju su Saboru za njegova održavanja, ali i prvih godina nakon završetka, poklanjali pripadnici raznih crkava i religija te mediji, povjesničari, sociolozi, političari. Zbog medijskog odjeka saborskih zbivanja, po razmjerima nevidenog u povijesti, teme i dokumenti II. vatikanskog postaju predmetom tumačenja i rasprava cijelog Božjeg naroda. Može se reći kako je crkvena zajednica na razini svojega unutarnjeg života te svojih odnosa s drugim crkvama i religijama polako započela s recepcijom Sabora već za vrijeme njegova održavanja.²

Tijekom prošlih 50 godina proces usvajanja Sabora prošao je kroz različite faze. U studijama posvećenim recepciji Koncila često se navodi periodizacija, koja obuhvaća tri prepoznatljive faze. Prvo razdoblje, neposredno nakon završetka Sabora,

¹ Y. Congar, *La réception comme réalité ecclesiologicalue*, u: RSPT 56 (1972), 376.

² G. Routhier, *Izvanredno zasjedanje Sinode biskupa 1985.: prijelomni trenutak za ponovno čitanje Drugog vatikanskog koncila*, u: Ph. Bordeyne - L. Villemin (pr.), *Dugi vatikanski koncil i teologija. Perspektive za 21. stoljeće*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2012., 54.

obilježeno je oduševljenjem mnogih; naglašava se saborska novost i ona se pokušava provesti u praksi. K. Rahner govori o Saboru kao “početku početka”. Pritom se u nekim slučajevima zanemaruje promišljanje povezanosti saborskih novih uvida i nedvojbenih produbljivanja mnogih pitanja sa živom Tradicijom Crkve. Drugu fazu tumačenja Sabora i recepcije karakterizira izrazita, mjestimice i žestoka diferencijacija u Crkvi u pogledu tumačenja saborskih odluka i njihovih učinaka. Javljaju se teolozi i pastiri koji, za razliku od M. Lefebvra i njegovih pristaša, ne osporavaju Sabor u cjelini, nego ga prihvaćaju, ali misle da određena tumačenja saborskih dokumenata i određeni oblici primjene koncilskih odredaba u praksi ne mogu biti dovedeni u svezu sa “autentičnom nakanom Sabora”. U tom kontekstu De Lubac govori o *parakoncilu*. On time misli upravo na određena tumačenja i recepcijske oblike saborskih uvida koji ostavljaju po strani uvažavanje dotadašnje žive crkvene Tradicije.³ Značajan katalizator tih diferencijacija je nova situacija u kojoj se našlo cjelokupno zapadno društvo, ali i Crkva nakon 1968. U zapadnim društvima dolazi do radikalizacije osporavanja autoriteta i Tradicije, opadanja vjerske prakse; odraz tih kretanja u Crkvi je širenja prosvjednih pokreta svećenika, redovnika i laika. Sve to navodi radikalne osporavatelje Sabora u crkvenim redovima, kako tada tako i danas, da započnu optuživati II. vatikanski za te negativne trendove, premda je relativno lako dokazati, da te optužbe nemaju utemeljenja.⁴ Treća faza recepcije nalazi svoju kristalizacijsku točku u izvanrednoj Biskupskoj sinodi 1985., na kojoj su se angažirano propitivala i vrednovala pitanja prikladnosti i djelotvornosti dotadašnje hermeneutike Sabora, stvarni dosezi recepcije Sabora. Ta sinoda, međutim, označava i početak stanovitog discipliniranja dotadašnjih tumača saborskih dokumenata te osjetno smanjenje mjerodavnu učiteljsku ulogu biskupskih konferencija kao takvih u tumačenju i konkretizaciji saborskih uvida i odluka. U svrhu

³ G. Routhier, *nav. dj.*, 53.

⁴ W. Kasper, *Interpretazione e ricezione del Vaticano II. Un concilio ancora in cammino*, u: Osservatore Romano, giovedì 11. aprile 2013.

službenog ujednačavanja njihova čitanja, a time i načina njihove primjene u konkretnosti crkvenog života, pokrenuto je objavljivanje Katekizma Katoličke Crkve, koji u konačnici ipak ne predstavlja univerzalni katekizam, koji bi isključio sve druge katekizme objavljene od strane biskupskih konferencija diljem svijeta.⁵

Od tada pa do danas proces usvajanja Sabora u teoriji i praksi Crkve nošen je i praćen nepreglednom teološkom produkcijom; ona proučava, predlaže i promiče što prikladniju saborsku hermeneutiku, koja bitno određuje i samu recepciju. U tim se tekstovima ponajprije traga za značenjem kategorije recepcije unutar duge saborske povijesti Crkve. Sintetizirajući mnoge radove s temom proučavanja jedne višeznačne kategorije kao što je recepcija, moglo bi se reći da u crkvenom kontekstu recepcija označava jedan više ili manje dugotrajan duhovni proces, unutar kojeg odluke određenog sabora bivaju prihvaćene i pretočene u konkretnu životnu praksu (duhovnost, institucionalne oblike, pobožnosti, liturgije, mentalitet, teološki diskurs i crkveni govor) jedne mjesne Crkve, ali, u perspektivi, i čitavog Božjeg naroda. Za tu zajednicu tako asimilirane odluke od tada postaju živi izraz apostolske vjere.⁶ Dakle, recepcija jednog sabora označava učinak koji je taj proces proizveo, ali i sam proces u kojem je saborsko naučavanje prihvaćeno, asimilirano i transformirano od strane subjekta primatelja. To je istodobno i trajni proces preobrazbe i obraćenja subjekta primatelja, a ne tek transformacija duhovnog dobra jednog sabora ponuđenog na asimilaciju.⁷

Tijekom ovog trećeg, zadnjeg, recepcijskog razdoblja velika je teološka pozornost posvećena hermeneutici saborskih tekstova. Tražio se i još se uvijek traži što prikladniji ključ za razumijevanje njihove autentične normativnosti, odnosno obvezujućeg značenja "onog što se (uistinu) dogodilo na

⁵ G. Routhier, *nav. dj.*, 62-63; 65-66.

⁶ G. Routhier, *La réception d'un concile*, Les édition du Cerf, Paris, 1993., 69

⁷ G. Routhier, *Come ad amici. Lo stile dialogico del Vaticano II*, u: *La Rivista del Clero Italiano* 7/8 (2014), 515.

Saboru”.⁸ Pritom teolozi i pastiri pokušavaju dati odgovor na pitanje međusobnog odnosa teksta i duha Sabora, vidjevši u tome odlučujući čimbenik razumijevanja značenja saborskih tekstova. To pak traganje iznjedrilo je do sada nekoliko temeljnih hermeneutičkih modela, koji nesumnjivo omogućuju što potpunije razumijevanje saborskih tekstova. Spomenuli bismo samo neke od tih interpretacijskih pristupa. Tu mislimo u prvom redu na *Bolonjsku školu*, koja polazi od nesvodivosti značenja Sabora samo na puki tekst dokumenata. Sabor se u bolonjskom pristupu vidi kao događaj (*evento*) koji je bogatiji značenjem u odnosu na same odluke stavljene na papir u koncilskim službenim dokumentima. Analiza cjelokupnog događanja, koja uzima u obzir predsaborsku pripravnu dinamiku, strukturu i metodu samog zasjedanja te postupno sazrijevanje teološke samosvijesti sudionika Sabora, igra nezaobilaznu ulogu u interpretaciji recepcije Sabora. Među ostalim, takva analiza izražava nakanu Ivana XXIII. da Crkva na Saboru postane sposobnom uspješno govoriti modernom čovjeku, ostavljajući po strani sve prevladane oblike koji blokiraju navještaj Evanđelja, uz istodobno čuvanje svega onoga što je bitno u poruci spasenja (“*la sostanza del depositum fidei*”). Promatranje Sabora kao događaja nužno zahtijeva da recepcija uvažava hermeneutičku važnost kategorija kao što su “pastoralnost nauka” (pastoralna metodologija mišljenja i izražavanja promišljenog!), “aggiornamento”, “praksa kompromisa i traženje jednodušnosti”.⁹

Drugi značajan sudionik u hermeneutičko-recepcijskoj raspravi je J. O'Malley. On vidi Sabor kao “lingvistički događaj” koji je postupno oblikovao jednu novu “jezičnu igru”. Tom igrom prevladava “epidiktički stil” (panegirički stil ili jedan od tri klasična stila Aristotelove retorike) koji je različit od uobičajenog, tradicionalnog “sudbenog stila” prošlih sabora. Stil je vanjski izraz sustava vrijednosti saborske nutrine. Takav stil Sabora karakteriziraju horizontalni odnosi, izraženi

⁸ Tako glasi naslov poznate monografije o Saboru isusovačkoga saborskog povjesničara J. W. O'Malleya, *Che cosa è successo nel Vaticano II*, Vita e Pensiero, Milano, 2010.

⁹ G. Ruggieri, *Ritrovare il Concilio*, Einaudi, Torino, 2012., 9-36.

kategorijama kao što su recipročnost, prijateljstvo, sudioništvo, suradnja, kolegijalnost, dijalog, bratstvo, jednakost, putujući narod Božji. Usto, saborski stil rabi rječnik promjene, razvoja, nutrine, slobode. Umjesto definicija Sabor rabi stil, oblik i rječnik. Saborski stil govora, zaključuje O'Malley, u sebi sjedinjuje teoriju i praksu ukoliko tekstovi Koncila, u kojima oblik i sadržaj korespondiraju, objavljuje stil mišljenja i djelovanja Crkve tijekom Sabora.¹⁰

Očito je da ovakvo čitanje Sabora određuje i sam stil recepcije. I.P. Hünermann, u višesveščanom novom Herderovom komentaru saborskih dokumenata,¹¹ koji prema njemu pripadaju crkvenim "ustavnim tekstovima" (*Verfassungstexte, konstitutioneller Rang*), želi orijentirati recepciju Sabora. Naime, saborski tekstovi, u analogiji s ustavima modernih država, izražavaju unutarnji "bitan poredak" Crkve. Oni oblikuju i usmjeravaju temeljne oblike prakse, koji određuju izgradnju identiteta vjernika kao pojedinca, ali i cijele crkvene zajednice, promičući njezinu koheziju. Pritom ti tekstovi izražavaju, ali i potiču receptivnu praksu koja čuva konstitutivnu napetost u Crkvi između "otajstvenog" i "povijesno-institucionalnog". P. Hünermann drži da se takvim hermeneutičkim pristupom može neutralizirati "paralizirajući učinak" koji sa sobom nosi interpretativna tendencija Bolonjske škole, koja "već od početka polazi od suprotstavljanja većine i manjine" na Saboru, te u skladu s time zahtijeva/poziva da se tekstovi Sabora uvijek promatraju jednostavno kao "kompromisni tekstovi".¹²

Drugi veliki proučavatelj saborske hermeneutike i recepcije, pariški teolog Ch. Theobald kritizira Hünermannovo "ustavno" tumačenje stila saborskih dokumenata. On mu među ostalim spočitava odveć lako preuzimanje kasnije usredotočenosti Sabora na Crkvu koju je potaknuo Pavao VI., udaljivši se

¹⁰ J. O'Malley, *nav. dj.*, 312-315.

¹¹ P. Hünermann - B. J. Hilberath (hg.), *Herders Theologischer Kommentar zum Zweiten Vatikanischen Konzil*, Herder, Freiburg, 2004.-2006., sv. I.

¹² Prema prikazu kod F. G. Brambilla, *L'Interpretazione teologica del Vaticano II. Categorie, Orientamenti, Questioni*, 13-15 (preuzeto s interneta 12. 09. 2014.: www.webdiocesi.chiesacattolica.it/cc_i_new/documenti_diocesi/132/2013-10/04-098/INTERPRETAZIONE_TEOLOGICA.pdf).

time dijelom od težnji Ivana XXIII. Theobald u svojoj veoma kompleksnoj interpretaciji cjelokupnog saborskog događanja stavlja u središte analizu “pastoralnog stila”. U svojoj analizi on pokazuje međusobnu konvergenciju “stila” koncilskih tekstova i “pastoralnog principa”. Pastoralni princip određuje unutarnju organizaciju tekstualne cjeline, isto kao i način na koji saborski oci djeluju za vrijeme Sabora. Iz toga proizlazi da se “saborski *corpus*” ima shvatiti kao izraz slušanja Riječi, kao rezultat procesa učenja samih otaca te kao plod njihova htijenja da se susretnu sa što većim brojem različitih ljudi kojima se Sabor želi obratiti. Dakle, 16 dokumenata nužno upućuje na jedan “izvantekstualni, odnosno pragmatični referent”, a to je upravo “stil Sabora” koji dubinski strukturira “relacijska igra” utemeljena na dvostrukom alteritetu: na slušanju Božje Riječi i na različitim adresatima Sabora.¹³

Recepcija Sabora zahtijeva stoga sa svoje strane uvažavanje primjene saborskog stila s njegovom dimenzijom “gratuitnosti” i “slobode”. Ona će stoga uvažavati Tradiciju, ali prema njoj se ima odnositi na “refleksivan” i “kreativan” način, vodeći računa o “znakovima vremena”. “Činiti ono što se je uvijek činilo, ali s II. vatikanskim”, zaključuje ovaj vrsni isusovački teolog.¹⁴

Navedena hermeneutičko-recepcijska promišljanja, koja se na poseban način ističu u aktualnoj debati oko recepcije Koncila, ali i mnoga druga slična nastojanja trude se pokazati kako suprotstavljanje duha i slova Sabora koje ne uvažava njihovu međusobnu kružnu upućenost nema utemeljenja. Isto tako, aktualna promišljanja recepcije, koja se po našem mišljenju u mnogo čemu ne isključuju, nego nadopunjuju, pokazuju kako nije opravdano svesti Sabor samo na dokumente, na pojedinačne tekstualne tvrdnje lišene literarnog konteksta, neovisne o procesu njihova oblikovanja, odijeljene od svijeta na koji se odnose, promatrane neovisno o

¹³ F. G. Brambilla, *nav. dj.*, na: www.webdiocesi.chiesacattolica.it/ccl_new/documenti_diocesi/132/2013-10/04-098/INTERPRETAZIONE_TEOLOGICA.pdf

¹⁴ Ch. Theobald, *Vatican II: Un corpus, un style, des conditions de réceptions*, u: *Laval Theologique et Philosophique* 3 (2011), 439-440.

njihovu stilu, o živoj Tradiciji posviještenoj na Saboru, koja ih nosi. Istina, J. Ratzinger, tada kardinal i priznati teolog, svojim je upozorenjem na postojanje saborâ u povijesti Crkve koji nisu bilo odveć plodni, odnosno svojim govorom o hitnoj potrebi “restauracije” (protumačene susljedno kao “prava reforma”), iskazivao svoju snažnu zabrinutost i nezadovoljstvo određenim interpretacijskim i receptivnim pristupima Saboru.¹⁵ Takve pristupe on je, sada već kao papa Benedikt XVI., u svojem programskom govoru, okarakterizirao kao “hermeneutiku raskida ili diskontinuiteta” s Tradicijom. Umjesto toga on zagovara “hermeneutiku reforme” za koju drži da čuva temeljni kontinuitet s trajnim “principima” Tradicije.¹⁶ O svim tim temama se za vrijeme pontifikata Benedikta XVI. veoma intenzivno raspravljalo.

Međutim, spomenuto nezadovoljstvo određenim tumačenjima Sabora koje je Benedikt XVI. iskazivao čitav niz godina, određeni su teološki ambijenti i crkveni pokreti, kojima je Sabor tek puka potvrda vječne, poviješću nekontaminirane božanske istine oduvijek - protumačili, i to ne tako davno (a i danas ga tako tumače), kao opravdanje za njihov vlastiti otklon od svih onih za II. vatikanski tako karakterističnih i stvarno inovativnih stavova. Pritom mislimo na saborske vrijednosti kao što su dijaloška otvorenost prema svijetu i svima različitim, učenje Crkve od svijeta, znakovi vremena, prihvaćanje dinamičke slike svijeta, ekumenizam, relativna autonomija svijeta, dinamički pojam objave, živa Tradicija podložna rastu i produbljenju, dijalog s religijama, hijerarhija istina, odijeljenost države od Crkve kao preduvjet religijske slobode, kolegijalnost biskupa, nepoistovjećivanje bez ostatka Crkve Kristove s povijesnom Katoličkom Crkvom itd. Do

¹⁵ R. Boeve, *Joseph Ratzinger. Révélation et autorité de Vatican II*, u: *Ephemerides Theologicae Lovaninensis* 4 (2009), 327-328.

¹⁶ *Isto*, str. 354. Pitanje koje suvremena hermeneutika postavlja govoru o izvanvremenitim principima, s prvom primjećuje R. Boeve, savršeno zaštićenim od erozije vremena i stoga potpuno nepromjenjivim, upućuje na to da mi nemamo pristup tim principima doli uz pomoć jezika i interpretacije. Stoga bi valjalo imati na umu da su jezik i povijest u kojoj mi do tih principa dolazimo, barem dijelom su-konstitutivni dio objavljenih i vjerom prihvaćene istine (o tome više vidi: R. Boeve, *nav. dj.*, 336-337).

takvog otklona od karakterističnih saborskih odluka mogli su ti (ne baš malobrojni) teološki ambijenti doći samo čitanjem dokumenata II. vatikanskog unutar jednog neoskolastičkog intelektualnog okvira koji je tim dokumentima¹⁷ zaista stran.

Upravo zbog takvih pristupa Saboru znatan je dio aktualne rasprave o temi saborske hermeneutike i recepcije usmjeren na pokazivanje i dokazivanje neodrživosti takve osiromašene reduktivne hermeneutike koja bi stvari željela vratiti natrag. No i ta današnja sporenja dio su recepcijskog procesa II. vatikanskog sabora koji se i danas nastavlja, nošen i praćen intenzivnim promišljanjem značenja Sabora i njegove recepcije. Ali dok je kardinal J. Ratzinger daleke 1985. godine ustvrdio kako istinsko vrijeme Sabora još nije došlo, odnosno kako njegova autentična recepcija još nije ni započela (stav koji on nije bitno izmijenio ni kasnije kao papa!),¹⁸ papa Franjo je tu zamjetno optimističniji. On naime drži da je II. vatikanski sabor apsolutno ireverzibilan te da je, ukoliko predstavlja čitanje Evandjelja u svjetlu suvremene kulture, proizveo takvo kretanje koje proizlazi iz Evandjelja i čiji su plodovi već sada golemi.¹⁹

Jasno da proces recepcije još traje, da Crkvi predstoji još puno godina pa i desetljeća interpretacijskog, institucionalnog i duhovnog napora kako bi se u današnjem svijetu (u odnosu na svijet 60-ih godina prošlog stoljeća veoma promijenjenom) na svim razinama asimilirale saborske teološke opcije te nadasve mentalitet Koncila.

Svjestan toga, Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu organizirao je u povodu 50. godišnjice početka Sabora međunarodni teološki simpozij s temom *Recepcija Drugoga vatikanskog sabora*, s posebnim osvrtom na Crkvu u Hrvata. Simpozij je održan od 24. do 26. listopada 2013. Cilj Simpozija bio je sondirati i vrednovati, nužno selektivno i ograničeno,

¹⁷ G. Routhier, *Il Vaticano II come stile*, u: Scuola Cattolica 136 (2008.), 32.

¹⁸ R. Boeve, *nav. dj.*, 328.

¹⁹ Papa Franjo, *La Chiesa, l'uomo, sue ferite. L'intervista a papa Franjo*, (di Antonio Spadaro) (preuzeto s interneta 12.2013.:www.W2.vatican.va/content/francesco/it/speeches/2013/september/documents/pap-francesco_20130921_intervista-spadaro.html.)

neke od vidova i poneki dosadašnji doseg veoma kompleksnog fenomena saborske recepcije. U drugom dijelu Simpozija pozornost je bila usmjerena na recepciju Sabora u Crkvi u Hrvata. Svoju analitičku pozornost predavači su u tom dijelu dijaloški podijelili i prodiskutirali s katehetama podijeljenim u radne skupine. Takva metoda rada mogla bi biti vrednovana kao malen doprinos katehetskoj recepciji Sabora!

Koliko god su teme predavanja bile selektivne, znanstveno obrađena predavanja objavljena u ovom Zborniku dosta uspješno uvode u pojedina pitanja, teoretske i prakseološke naravi, fenomena recepcije Sabora. Tako *Salvador Pie-Ninot* (Rim, Barcelona) usredotočuje svoju pozornost na jedan od temeljnih predujeta svake recepcije Koncila, a to je njegovo učiteljsko značenje. Autor u svojoj analizi pokazuje da II. vatikanski zaista ima učiteljski značaj, koji mu neki u aktualnoj hermeneutičko-recepcijskoj raspravi osporavaju.

Pastoralna konstitucija *Radost i nada* (*Gaudium et spes*) od početka je, a posebno posljednjih desetljeća, bila zacijelo jedan od najosporavanijih dokumenata Sabora. *Edmund Arens* (Luzern) u svojem nas izlaganju upoznaje s intenzivnim raspravama koje su se vodile i još se uvijek vode o toj konstituciji, njezinom inovativnom i za Crkvu odlučujućem shvaćanju odnosa sa svijetom te o smjerovima recepcije tog dokumenta.

Gilfredo Marengo polazi od uvjerenja da je pastoralna dimenzija svakog učiteljstva bitna za prikladnu recepciju Sabora. On stoga studira pastoralnu konstituciju *Gaudium et spes*, i to baš pod vidom činjenice da je ona bila središnji izraz pastoralnosti samog Sabora, što joj daje veliku važnost u interpretaciji i recepciji Sabora

Recepciji konstitucije *Dei Verbum*, a posebno događaju Objave svoju pozornost poklanja *Marinko Vidović* (Split). On ponajprije pokazuje recepcijsku strukturu same konstitucije. Potom analizira temeljne vidove govora o Objavi unutar same konstitucije koji se pokazuju veoma plodnima u procesima aktualne teološke i prakseološke recepcije Objave.

I *Miljenko Odrlić* (Split) poklanja pozornost kategoriji Objave u konstituciji *Dei Verbum*. Pritom on ukazuje na

izravan utjecaj biblijske povijesne perspektive na nov pristup Objavi opisan u konstituciji. Zaključuje kako o tom novom pristupu valja voditi računa jer je on potvrda i oslonac recepciji smjernica prisutnih u ostalim dokumentima Koncila.

O mjerodavnom utjecaju konstitucije *Lumen gentium* na današnja ekleziološka promišljanja, piše *Andelko Domazet* (Split). On studira govor te konstitucije o Crkvi kao sakramentu te uz pomoć promišljanja nekih suvremenih teologa pokazuje njegovu iznimnu plodnost unutar današnje ekleziologije.

Pastoralnu dimenziju Sabora studiraju Alojzije Čondić i Mihael Prović (Split). Oni analiziraju i prosuđuju bitne pastoralne smjernice konstitucije *Gaudium et spes*, koju drže najkompletnijim izrazom pastoralnog karaktera II. vatikanskog. Na kraju autori kratko promišljaju mjesto i ulogu vjerskog odgoja kako ih vidi pastoralna konstitucija te njihove recepcijske odjeke u pastoralu i katehezi na tlu Hrvatske.

Polazeći od važnosti, ali i krize odgoja u Europi te želeći dati kršćanski doprinos izlasku iz te krize, *Valentina Mandarić* (Zagreb) promišlja konstitutivnu svezu između odgoja i obrazovanja i kršćanske antropologije kako je vidi *Gaudium et spes*. Pritom suočava i uspoređuje europske odgojno-obrazovne vrijednosti i vrijednosti saborske baštine.

Katehetskoj recepciji saborskih uvida posvetio je svoje izlaganje *Darko Tomašević* (Sarajevo). Autor analizira predsaborsku i poslijesaborsku uporabu Biblije u katehetskim udžbenicima. Pritom osvjetljuje pozitivne pomake, ali i nedovršenosti recepcije Biblije u hrvatskim katehetskim udžbenicima.

Zahvaljujemo svim predavačima koji su pridonijeli uspješnom odvijanju ovog međunarodnog teološkog skupa, a posebno onima koji su priložili svoje tekstove okupljene u ovom Zborniku.

Nikola Bižaca, Mladen Parlov, Jadranka Garmaz